

Кадим замонларда икки цивилизация бор эди — Миср ва Хитой.

Бири Африканинг чеккасида жойлашган, иккинчиси Осиёнинг... Хар иккисиям хатини белгилар билан ёзди, хар иккисиям тўгонлар яратди, лекин негадир, бири сахрога айланди, иккинчиси яшнаб тураверди... Чунки бири мурдаларга эхромлар тиклаган эди, иккинчиси миллат химояси учун девор...

Нихоят, хар иккиси хам ўз ниятига етди — биридан эхром ва мумиёланган жасадлар колди, биридан авлод. ...Кадим вақтларда икки ўлка бор эди — Юнонистон ва Хитой.

Бири ўз фикрини, билимини ифодалаш ва колдириш учун харф яратди, иккинчиси эса белги. Харфда товуш ифодаланарди, белгида сўз. Товуш ўз холича ҳеч нарса эмасди, сўз эса — тушунча. Товушлар, оханглар ўзгариб борди, у билан бирга халк ўзлигини йўқотди... Миллат ўз аждодларини таржима оркали ўқишга мажбур бўлди. Белги эса сўзни ифодалайверди, тушунча ўзгармади. Авлодлар бир-бирини яхши англади... Биринчисидан харф колди, ўзи йўқолди, иккинчисининг белгисиям, ўзиям колди.

...Ўтган замонларда икки империя бор эди — Рим ва Хитой.

Бири бошқаларни талаш хисобига кун кўрди, иккинчиси ўз миллатининг аянчли кўл меҳнатига таянди... Бири ўта қиммат баҳода ипак харид қилди, иккинчиси аянчли меҳнат эвасига ипак яратди... Бирининг фуқароси хайбаракаллачи, томошага ўч эди, иккинчисиники эзилган, кора меҳнатдан бош кўтармасди. Бирининг динида худо кўп эди, камига бошқаларнинг хам илохларини ўзлаштирди. Иккинчисининг динида худо йўқ эди. Бошқаларнинг худоларига хам токат қилолмади. Хар иккисида хам давлат бошқарувида хизмат қилиш учун киши бадавлат бўлиши лозим эди. Бирида — ахолининг овозини сотиб олиш, иккинчисида лавозимга ўтишда белгиланган имтихонларни топира оладиган даражада билимга эга бўлиш учун.

Нихоят, хар иккиси хам ўзи сазовор бўлган манзилга етди — бирининг тарихнинг сўнгсиз бағрида номи колди, иккинчисининг эса, ўзи.

...Яқин ўтмишда икки давлат бор эди — (собик) СССР ва Хитой.

Хар иккиси хам не-не қиргинбаротлардан сўнг тикланди. Хар иккисининг хам гоёси бир эди. Хар иккисиям «эси борида этагини ёпмокчи» бўлди. Бири улгурди, бири эса йўқ.

...Кадимда икки элат бор эди — хунлар ва хитойлар.

Иккаласи кўшни эди. Бири кўчманчи эди, иккинчиси ўтрок. Бири кўчиб-кўчиб, дунё миллатларининг шаклланишига туртки бериб, ўзи тарих сахнасидан йўқолиб кетди. Иккинчиси ўша жойида хали хам ўтирибди.

...Кадимда икки халк бор эди — бири турк, бири хитой.

Иккаласи ёнма-ён яшарди. Бири табиатдан ибрат олди, иккинчиси уни ўзига мослаштирди. Бири иккинчиси устидан юзлаб йиллар ҳукмронлик қилди. Хар иккиси хам ўз удумини, ўз уругини дунёга ёймокчи бўлди. Бирок, бирининг девори бор эди, иккинчисиники йўқ. Бири ўз деворидан ўтолмади, иккинчисининг ўзиям, тилиям дунёга тарқалди, кўп халқларга ҳукмронлик қилди. Иккинчиси эса тилини ёймасаям, ўзи ўзидан кўпайди, тили хам обрў топди.

...Ўтган замонларда икки улус бор эди — бири мўгул, бири хитой. Иккаласи неча йиллар кўшни бўлиб, уришиб, таллашиб яшади. Биринчиси тартибни, ўзи яратган янги конунларни улуглади, иккинчиси авлодлар белгилаб кетган ахлоққа риоя қилди. Бирининг конунини ҳукмдор яратди, иккинчисиникини донишманд. Бири иккинчисининг устидан ҳукмронлик қилди... Янги конунлар эскирди, секин-аста барҳам топди. Ота-боболарнинг ахлоқи эса эскирмади. Бири довул каби елиб-югуриб, дунё тарихида улкан ўзгаришлар ясаб, тиниб кетди. Иккинчиси ўз йўригида шошмай, шошилмай, бугунга қадар етиб келди.

Тарих мана шундай кечган эди...

Бу Хитой ва унинг ҳамкорлари, ракиблари, қўшнилари тарихи эди...

Минглаб йиллар давомида Хитойнинг ёнида не-не миллатлар, элатлар, давлатлар шаклланди, кучга тўлди ва дунёга ёйилди, оламга эгаллик қилди. Хитойликлар эса ҳеч нарса бўлмагандай, жойидан жилмади. Бу халқ минглаб йиллар бурун ота-боболари бошлаган йўлни хануз тарқ этгани йўқ.

Асрлар қаъридан буён бир жойда яшаб, шунча киргинбаротдан омон қолиб, қанча гоюлар таъсирида ҳам ўзгармаган, юзини йўқотмаган миллатга нима куч бағишлади экан? Сабаби не бўлди бунинг?

Миллатга шунча вақт давомида қаддини тутиб туриш учун нимадандир қувват олиши керак-ку? Ахир халқ ўзлигини таниши ва сақлаб қолиши учун даврлар синовидан ўтишга мажбур. Очлик, қийинчилик, киргин — синов; тўқинлик, бойлик, тўқчилик ундан-да оғир синов... Ўзга элат қўл остида яшаш, тутқунликда ўзликни сақлаш — оғир. Хурликда, тўқин сочинликда қадриятларга содиқ қолиш яна-да оғир...

Хар қандай шароитда ҳам ўзликни сақлаш — миллат олдидаги мушкулот! Хитойликлар бунга қандай эришди, қандай дош берди экан?

Бунинг энг асосий омили девор бўлса керак!

Девор аслида нима? У фақат ёмон қўшнидан химоями? Хитойликлар бу оламшумул ишга қўл урганда нимани ҳаёл қилди экан? Неча-неча авлодни пойида бой берган, юзлаб авлоднинг қони ва кўз ёши устига қурилган девор охир оқибатда шунча захматни оқладими? Миллатни кўзланган мақсадга етказдими?

Миллатни минглаб километрга чўзилган, ўнлаб асрлар давомида қурилиши лозим лойиҳага қўл уришга нима мажбур қилди?

Саволлар кўп. Аслида уларнинг жавоби қизиқ эмасдай... Чунки бизга бегона миллат ўтмишининг нима қизиги бор?

Болалигимизда «хитойликлар қўчманчи қўшниларида химояланиш учун девор тиклаган», деб ўқитишган. Билсам, ҳалигача уларнинг фикру ўйини билмас, тушунмас эканмиз. Улар бу улкан қурилишга мол-мулк химояси учун қўл урмаган. Ўзлари ва дунё ўртасида чегара бунёд қилган. Бошланишидаёқ улар бошқа миллатларга араллашиб кетмасликни ўйлаган. Шу гоюга миллат ривожланиб, гуллаб-яшнаган даврларда ҳам, таназзулга учраб, ўзгалар қўл остида қолганда ҳам содиқ қолган. Девор уларни ҳеч қачон босқинчилардан химояламаган. Девор ташқарисида қанча киргин ўтган бўлса, ичкарасида ҳам шундан қам бўлмаган, ҳатто ўн чандон ортиқ.

Деворнинг салбий жиҳати ҳам шу — ташқарига чиқолмаган халқ бир-бирини қираётган эди. Ўзга элатлар захрини душман улусларга сочган, булар кўпроқ бир-биридан ўч олди. Девор қурилиши босқинчилар ўлдириши мумкин бўлганидан кўпроқ аҳолини «ютиб»

юборди. Демак, бу курбонлар сонини камайтириш, тинч ва осуда хаёт максатида курилган эмас.

Унинг каромати бошка – миллатни улокиб кетишдан чегаралади. кайси маънодадир бирлаштирди. Бирок, бирлашиш хар доим ижобий бўлавермайди. У кўплаб киргинларга сабаб бўлди.

Ичан калъадаги тугалланмай колган Калта минорни, айтишларича, бир хон курилишини бошлаб, охирига етказмай, вафот этган, кейингиси эса ўша хоннинг ишини давом эттиргиси келмаган ва минора шу — чала холича голиб кетган.

Хитойликлар эса ўз деворини юзлаб йиллар давомида тиклаган. Бу даврда нафакат императорлар, балки, сулоаларнинг хам нечаси алмашди. Улар ўз бошлаган ишларини охирига етказди. Демак, девор курилиши императорлар, сулоаларнинг инон-ихтиёрига боғлиқ бўлмаган...

Албатта, у хаётий зарурат эди, дейишади. Бирок турмуш шароити инсоният тарихида хеч бир миллатни юзлаб йиллар давомида бир иншоотга банд бўлишга мажбур қилмаган. Кайтанга миллат-элатнинг ўзи ўша хаёт талабларига мослашиб кўя колган. Шуниси осон ва ишончли. Гап хаётий заруратда эмас, гап миллатнинг максатида.

Улар девор эмас, рамз тиклаган. Элатларни бирлаштириб, унга ўзининг кимлигини уктириб турувчи рамз. Бу девор нафакат Хитой шимолида, нафакат иклим чегарасида, нафакат кўчманчи ва ўтрок ахоли ўртасида, балки миллат кўнглида тикланган эди.

Албатта, бу девор элатни ўша чегарадан чиқишига тўскинлик қилди, бирок бир вақтда ташкаридан келаётган гоёларга хам гов бўлди. Хақиқий девор кўчманчиларга, миллат кўнглидаги унинг акси эса гоёларга карши турди ва минглаб йиллар таъсирига дош берди.

У гоёни келажак авлодларга етказиш воситаси эди. Ўқиш ва уқиш лозим эди. Минглаб йиллардан буён ўзлигини йўқотмай келаётган экан, демак, хитойликлар буни тушунган.

Агар Буюк Хитой девори миллатнинг иродаси, ақл-заковати ва миллат чеккан жафоларнинг ёдгорлиги бўлса, унда Ичан калъадаги Калтаминор бизнинг ўзибўларчилигимизга кўйилган хайкал бўладими? Миллат, кимнинг рахбарлиги остида бўлишидан катъий назар, ўзи бошлаган ишни якунига етказиши лозим, ахир!

Хитойликлар хозир хам девор таъсирида яшайди. Ташкаридан келаётган хар қандай сўзни ўз тилларига таржима қилиб олади. Биз тилимиз синиб, бегона охангларга мослашишга харакат қилаётган бир вақтда, улар бошқаларнинг сўзлашув охангига мослашишни ўйламайди. Конун-қоидага мос келадими, йўқми, фарқсиз, ўзларига мослаштиради.

Мамлакат шимолидаги даштлар жахоннинг кўплаб миллатларига бешиқ бўлди. Анчагина халқлар шу ерда шаклланиб, жахонга ёйилди. Бирок, улар билан ёнма-ён яшаган хитойликлар ўз ўтирган жойидан силжимади.

Чунки оддий бир нарсага муносабат хам миллат бирлигини таъминлайди. Ахир айтишади-ку, яхудийлар шанбани қанча улуглаган бўлса, шанба уларнинг бирлигини сақлаб қолишда шунча хизмат қилган. Девор ва иероглиф хитойликлар учун шундай вазифани ўтади.

Йўқ, бу хитойликларни улуглаш эмас. Шунчаки, неча замонлардан буён, бошдан не қунларни ўтказиб, қуйиб, ёниб яшаётганлар тарихига бир назар солиш, холос. Ахир, миллат бир натижага эришиш учун кўп кўргуликни ўз бошидан ўтказиши шарт эмас. Буни бошқалар тажрибасидан ўрганиш мумкин.

Нима бўлишидан катъий назар, хар кимнинг ўз девори бўлсин экан.

...Дунёга даъвогарлик килаётган икки империя колди — АКШ ва Хитой.

Исмоил ШОМУРОДОВ